

Research article

Research of Literary Texts in Iraqi Career
Vol. 3, Issue 3, Autumn 2022, pp. 71-87

Critique of Maghamat-e Hamidi With the Semioethics approach

Shirzad Tayefi*

Associate Professor of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Mohammad Hassan Hassanzadeh Niri

Associate Professor of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Abbas Rezvani

Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Received: 04/07/2022

Accepted: 06/10/2022

Abstract

By studying literary masterpieces with an interdisciplinary approach, and accurately recognizing and interpreting moral signs, and knowing why and how they occur we can get acquainted with our cultural past and can strengthen the moral and cultural foundations of society. This analysis, as an intersection of the Literature, Linguistics, Sociology and Ethics, can be called Semioethics: Take care of Life and Existence in the world. Accordingly, with the method of quantitative and qualitative analysis of moral elements, "Maghamat-e Hamidi" has been studied in the forthcoming research, and the following results about the Author / Text are obtained: 1. By a relatively cautious way, and with less attention to the details of the narrative, a picture of the social and governmental situation of the time has been presented. 2. By mentioning the moral characteristics of the characters, a picture of the moral status of individuals or an ideal view of human morality has been presented. 3. The frequency of attention to individual and social ethics in the text is such that the author can be considered as a person who had moral and social concerns, and the work, or at least parts of it, can be also considered a representation of the realities of the time. 4. Most moral signs belong to the range of rationality/ignorance, honesty/dishonesty, justice/oppression and welfare/poverty. 5. The obvious or hidden facts in famous literary works (and not necessarily the fact of human existence) confirm the claim that human beings take refuge in many lies under different circumstances and for different reasons.

Keywords: Maghamat-e Hamidi, Semiotics, Semioethics.

*. Corresponding author E-mail address:

sh_tayefi@yahoo.com

پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی
سال سوم، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۱ هـ. ش، صص. ۷۱-۸۷

نقد مقامات حمیدی با رویکرد نشانه‌شناسی اخلاق

شیرزاد طایفی*

دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

محمدحسن حسن‌زاده نیری

دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

عباس رضوانی

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۳/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱/۱۸

چکیده

با اتخاذ رویکردی بینارشته‌ای در مطالعه آثار ادبی به عنوان یکی از ابزارهای مؤثر نمایش جریان‌های اندیشه در جامعه، می‌توان در کنار لذت هنری، با کشف عناصر اخلاقی و اجتماعی و آگاهی از دلیل و نحوه وقوع آن‌ها، به تقویت زیربنای اخلاق و فرهنگ جامعه پرداخت. این نقطه اشتراک ادبیات و دیگر رشته‌های علوم انسانی را می‌شود نشانه‌شناسی اخلاق نامید: محافظت از چرخه حیات در جهان. پژوهش پیش‌رو با پرداختن به مقامات حمیدی و تحلیل کمی و کیفی عناصر اخلاقی آن به این نتیجه رسیده که الف) نویسنده/ متن ۱. با روشی نسبتاً محتاطانه و سبکی بین توصیف و ترغیب و با توجه کمتر به جزئیات روایت، تصویری از شرایط اجتماعی و حکومتی دوران خود و ۲. با بیان ویژگی‌های اخلاقی شخصیت‌های مقامه‌ها، تصویری از شرایط اخلاقی افراد یا خصوصیات مورد نظر خود را درباره زیست اخلاقی انسان‌ها نمایش داده است. ب) میزان توجه به اخلاقیات در مقامات به اندازه‌ای است که می‌توان نویسنده را دارای نگرانی‌های اخلاقی و اجتماعی دانست و کتاب یا دست‌کم بخش‌هایی از آن را نیز محاکاتی از واقعیات دوران خود. ج) بیشترین نشانه‌های اخلاقی فردی به طیف‌های عقلانیت/جهالت و صداقت/بی‌صداقتی و بیشترین نشانه‌های اخلاقی اجتماعی به طیف‌های رفاه/فقر و عدالت/ظلم اختصاص دارد. د) واقعیت‌های مشهود یا در لفافه مقامات (و نه حتماً حقیقت ذاتی انسان) اثبات‌کننده این ادعاست که انسان در شرایط مختلف و به دلایل متفاوت، بسیار به دروغ پناه می‌برد. دقت به پیامدهای زیان‌بار این مسئله می‌تواند دست‌کم در خلوت انسان، محرکی باشد برای اهتمام به ساختن جهانی با رنج‌های کمتر و زیبایی‌های بیشتر.

واژه‌های کلیدی: مقامات حمیدی، نشانه‌شناسی، نشانه‌شناسی اخلاق.

۱. مقدمه

زبان که جزء جدایی‌ناپذیر ادبیات و از عناصر مهم فرهنگ است، برای گذشتگان در حد راهی برای ارتباط برقرار کردن بوده است؛ اما در عصر جدید، علاوه بر نقش سنتی خود، در فرایند تهیه، انسجام و پردازش اطلاعات ابزاری مؤثر قلمداد می‌شود؛ تا آنجا که اندیشمندان برای زبان در مرحله تفکر، نقش تأثیرگذاری قائل هستند؛ از این رو، بررسی زبانی هر جامعه و به تبع آن بررسی نشانه‌ها و رمزگان زبانی می‌تواند به فهم بهتر جوامع منتهی شود. بررسی نشانه‌ها که در مسیر تاریخی خود به تدریج به فرایندی نظام‌مند تبدیل شده، به دانشی بینارشته‌ای گرایش پیدا کرده، از سایر علوم بهره می‌برد. به عنوان مثال، نشانه‌شناسی اجتماعی در پی کشف روش‌های خلق معنا در ساختار فرهنگی و اجتماعی است. نیز نشانه‌شناسی اخلاق به عنوان رویکردی ارزش‌شناسانه در مطالعه نشانه‌ها به تأثیر فرد در سرنوشت دیگران دقت کرده، نگاه متفکرانه، نقادانه و مسئولیت‌پذیر را تشویق می‌کند تا به مراقبت از جریان هستی بپردازند.

در حقیقت نقش محدود زبان آرام‌آرام به نقشی گسترده و مؤثر تبدیل شده، نشانه‌شناسی را از توضیح و تفسیر و تبیین نشانه‌ها به رویکردی اجتماعی متمایل کرده است. این توسعه دامنه نگاه، لزوم اظهار نظر درباره رفتار انسان‌ها و نقش آن‌ها را در وضعیت اجتماعی و سرنوشت دیگران، نمایان کرده است. نیز حس لذت‌بردن از مطالعه یک اثر هنری در همراهی با حس استفاده کاربردی در جهت ارتقای کیفیت زندگی با توجه به ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی به لذتی دوجندان منتهی خواهد شد.

۱-۱. بیان مسأله

ادبیات به عنوان جلوه‌ای ملموس از فرهنگ (دوفوشه کور، ۱۳۷۷: ۹) و یکی از رسانه‌های مهم آن، در کنار هر نقشی که برایش متصور شویم، می‌تواند بازتاب‌دهنده شرایط اجتماعی و سیاسی، خصوصیات اخلاقی و تفکرات نویسنده، مردم و طبقه حاکم و سبک زندگی آن‌ها باشد. در حقیقت پیوند اثر ادبی با ساختارهای اجتماعی، شرایط زمانه و آمال و اندیشه‌های جامعه را به صورت مستقیم یا غیرمستقیم نمایش می‌دهد. هرچند یک بررسی در زمانی ادبیات را شامل طیفی عنوان می‌کند که یک سوی آن هنر را فقط برای هنر می‌داند و جز زیبایی و شکل، امری دیگر جست‌وجو نمی‌کند و سوی دیگر آن رابطه ادبیات و جامعه را چنان به هم پیچیده و تأثیرگذار معرفی می‌کند که هدف را مبارزه برای آزادی انسان دانسته (سارتر، ۱۳۵۶: ۳۵) یا از شعر به عنوان جوهر تاریخ یک ملت نام می‌برد (ارشاد، ۱۳۹۱: ۴۷، به نقل از سلدن، ۱۳۷۵: ۱۷۹)؛ اما در رویکردی بینابین، کارکرد جامعه‌شناختی ادبیات در همراهی با کارکرد زیبایی‌شناختی آن، به آگاه کردن انسان‌ها می‌پردازد؛ آن‌ها را به سفری تاریخی برده، از آن رهگذر به شناخت جامعه منتهی می‌شود. این پیوند ادبیات، زبان‌شناسی و دانش‌های اجتماعی و فلسفی توجه به رویکردی فراگیر را در برخورد با شاهکارهای ادبی بیش از پیش مشخص می‌کند.

پژوهش بنیادی-کاربردی پیش‌رو با چنین نگاهی به مقامات حمیدی پرداخته، با روش تحلیل کمی و کیفی عناصر اخلاقی آن را تحلیل می‌کند. این نشانه‌ها که بر اساس مجموعه‌ای از مطالعات اجتماعی و اخلاقی استخراج شده‌اند، عام هستند؛ مگر چند مورد که از تعالیم دین اسلام قابل استخراج هستند. برای رعایت اسلوب پژوهش تمام نشانه‌ها به آیات قرآن کریم مستند شده‌اند که به برخی از آن‌ها در بخش مبانی نظری اشاره شده است.

۲-۱. ضرورت پژوهش

رشد خیره‌کننده فناوری و مدرنیته، پنجره‌ای دیگرگون برابر انسان قرار داده و در کنار افزایش ارتباطات انسان‌ها، نگرانی‌هایی درباره رابطه آن‌ها با خود، با سایر جوامع و با طبیعت ایجاد کرده است. این اصطکاک‌ها در کنار شتاب زندگی مدرن و تلاش روزافزون برای برتری نسبت به سایرین، می‌تواند او را به دره وهم‌انگیز خستگی و ناامیدی پرتاب کند. در چنین شرایطی است که ادبیات به یاری انسان مضطرب می‌شتابد و در نقش پناهگاهی آرامبخش او را به سمت سکون و ثبات راهنمایی می‌کند. نیز با نگاهی دیگر به پیشینه فرهنگی غنی خود می‌تواند برای ذهن در تکاپو تکیه‌گاهی بسازد تا در این سیر بادپای زندگی تنها و بی‌یاور نباشد؛ همچنین با بازخوانی شاهکارهای ادبی و تحلیل‌های مبتنی بر علوم اجتماعی و فلسفی می‌توان به بازشناخت ولایات و امارات زمانه مربوط و راه پرپیچ و خم عبور از حوادث گوناگونش پرداخت. از پیامدهای چنین پژوهش‌هایی بهتر شناختن خویشتن خویش است و رسیدن به چنین هدفی بی‌شک مسیر زندگی فرد فرد جامعه را با تغییرات شگرفی مواجه خواهد کرد. رهاورد چنین سفری تاریخی، یعنی همان خودشناسی و دیگرشناسی و هستی‌شناسی، تقویت زیربنای فرهنگی-اخلاقی جامعه خواهد بود: رشد اجتماعی، پندار و گفتار و رفتاری توأم با مسئولیت‌پذیری و اهمیت‌دادن به غیر. این مجموعه اندیشه و سلوک را می‌توان به‌عنوان نشانه‌شناسی اخلاق معرفی کرد: توجه جدی به تمام ابعاد زندگی در این کره خاکی و محافظت از چرخه هستی.

۳-۱. پرسش‌های پژوهش

- ارزش‌های اخلاقی در مقامات حمیدی به چه میزان مورد توجه بوده است؟
- کدام فضائل و رذائل اخلاقی، با چه کیفیت و کمیت و روشی در مقامات حمیدی مورد توجه قرار گرفته است؟
- مؤلف مقامات حمیدی را تا چه اندازه می‌توان از فعالان یا دغدغه‌مندان فرهنگی-اجتماعی دانست؟

۴-۱. فرضیه‌های پژوهش

- مقامات حمیدی، واقعیات یا حداقل بخشی از واقعیات جامعه زمانه خود را (مانند عدالت/ظلم، امنیت/ناامنی، نیکی یا بی‌توجهی به زیردستان) بازنمایی می‌کند.
- در مقامات حمیدی، موارد درخور توجهی از هنجارهای اخلاقی (مانند صداقت، وفاداری، پاک‌دامنی، بخشنده‌گی، قناعت، تواضع و یاری) به چشم می‌خورد.
- مؤلف مقامات حمیدی را می‌توان از هنرمندانی با دغدغه‌های فرهنگی-اجتماعی قابل توجه دانست.

۵-۱. پیشینه پژوهش

بر اساس پیگیری پیشینه پژوهش‌های دانشگاهی، تاکنون تحقیقی با موضوع این پژوهش انجام نشده است؛ اما برای آشنایی با حوزه‌های مختلف مبانی نظری، می‌توان از منابع زیر بهره گرفت.

صفوی، کوروش (۱۳۹۷). *آشنایی با نشانه‌شناسی ادبیات*. تهران: علمی.

چندلر، دانیل (۱۳۹۷). *مبانی نشانه‌شناسی*. تهران: سوره مهر.

ون لیو ون، تئو (۱۳۹۵). *آشنایی با نشانه‌شناسی اجتماعی*. تهران: علمی.

ملکیان، مصطفی (۱۳۸۹). *حدیث آرزومندی*. تهران: نگاه معاصر.

فرانکنا، ویلیام (۱۳۹۲). *فلسفه اخلاق*. ترجمه هادی صادقی. تهران: طه.

حاجیانی، ابراهیم (۱۳۹۳). *جامعه‌شناسی اخلاق*. تهران: جامعه‌شناسان.

مرتضی بابک معین در مقاله «نشانه‌شناسی اجتماعی و پدیده‌های امنیت و عدم امنیت نشانه‌ای» که در شماره ۵ از سال دوم فصل‌نامه *اندیشه‌های ادبی* در سال ۱۳۸۹ به انتشار رسیده است به یکی از مسائل مهم در نشانه‌شناسی اجتماعی که هنجارها و ناهنجارها باشد، پرداخته و مشخص می‌کند که چگونه فرد با رعایت رمزگان‌هایی خاص خود را در یک طبقه اجتماعی جای داده یا به گونه‌ای سلبی از طبقه‌ای جدا می‌کند.

علیرضا نبی‌لو در مقاله «بررسی تطبیقی عناصر داستان در مقامات حریری و مقامات حمیدی» که در شماره ۴ از سال دوم نشریه *ادبیات تطبیقی دانشگاه کرمان* در سال ۱۳۹۰ منتشر شده است به مقایسه عنصرهای داستانی این دو کتاب مانند تفاوت آغاز و پایان‌بندی، نوع راوی درون و برون داستانی، پراکندگی‌های زمانی و مکانی، بن‌مایه‌های داستانی پرداخته است.

محمد کاظم یوسف‌پور و سهیلا فرهنگی در مقاله «نشانه‌شناسی شعر الفبای درد» که در شماره ۲۱ *کاوش‌نامه* در سال ۱۳۸۹ منتشر شده است با تحلیلی نشانه‌شناختی به نتیجه رسیده‌اند که قیصر امین‌پور به وسیله نشانه‌های زیبایی‌شناسانه و صناعی ادبی مانند تکرار و هم‌آوایی و با روشی هماهنگ بین فرم و معنی و رابطه‌ای بینامتنی با قرآن و آثار عطار باعث تأثیر بر مخاطب شده است.

شیرزاد طایفی و محمد شیخ‌الاسلامی در مقاله «نقد نشانه‌شناختی داستان شیخ صنعان در منطق‌الطیر» که در شماره یک سال ششم *پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت* منتشر شده است با مطالعه نظام‌های گفتمانی داستان مربوطه در *منطق‌الطیر* عطار، نظام غالب را گفتمان هوشمند معرفی کرده، با بیان عوامل شوشی و کنشی روش تغییر وضعیت اولیه به استعلایی را توضیح داده‌اند.

ناصر نیکوبخت و همکاران در مقاله «الگوی تحول زن از همسر خانه‌دار تا مصلح اجتماعی بر اساس نشانه‌شناسی اجتماعی رمان‌های سووشون و عادت می‌کنیم» در شماره سوم دوره سوم *پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی* بر اساس نظریه هلیدی و با تحلیل سطح‌های اندیشه و معنا و نحو در متون، روش نویسندگان در بازنمایش هویت را توضیح داده‌اند.

ناهید حیدری در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود که در سال ۱۳۹۵ در دانشگاه یاسوج ارائه داده است، اخلاق و حکمت را در *جوامع الحکایات و بهارستان* واکاوی کرده و با توجه به مضامین مشترکی همانند توجه به علم، مهمان‌نوازی، اعتدال و... اهتمام سدیدالدین عوفی را به نکات اخلاقی و تقسیم‌بندی آن‌ها حین بیان حکایات بیشتر دانسته است. این پژوهش در اهداف، فرضیات و نتایج با پژوهش پیش‌رو متفاوت است.

فیروزه علی‌اکبری در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود که در سال ۱۳۹۴ در دانشگاه بین‌المللی امام خمینی و با عنوان «نقد نشانه‌شناسی اجتماعی در مجموعه داستان‌های جلال آل احمد و یوسف ادریس» ثبت شده است، بازنمود واقعیت را در آثار دو نویسنده مزبور با دقت در درون‌مایه انتقادی آن‌ها بررسی کرده، با توجه به نشانه‌های متن، بازتاب واقعیات جامعه را در متون تبیین می‌کند.

نعیمه موسوی در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود که در سال ۱۳۹۸ در دانشگاه علامه طباطبائی و با عنوان

«تحلیل تطبیقی نشانه‌شناسی اجتماعی در رمان نوجوان» انجام شده است، با بررسی گزیده آثار هوشنگ مرادی کرمانی و کاترین پاترسون و تحلیل نشانه‌های اجتماعی مانند نشانه‌های هویت، آداب اجتماعی و طنز به توصیف بازتاب جامعه در آن آثار پرداخته است.

۶-۱. مبانی نظری

۱-۶-۱. نشانه‌شناسی

نشانه‌شناسی در مفهوم مطالعه نشانه و کاربردهای آن، به عنوان شاخه‌ای از علم حدود یک قرن قدمت دارد (کوبلی، ۱۳۹۶: ۱۰). بیشتر صاحب‌نظران ریشه این دانش را در اندیشه‌های بقراط و اهتمام او در تنظیم فهرست علائم عمومی بیماری می‌دانند؛ هرچند مطالعات تاریخی مشخص می‌کند که از نشانه تعبیر متفاوتی ارائه شده است. در لوح‌های پیشگویی یافت شده از تمدن بین‌النهرین، پیشگویی‌های یونانی، طب یونان باستان، آثار افلاطون و ارسطو، اندیشه‌های رواقیون و نظرات اندیشمندان مسیحی روم می‌توان مدل‌هایی از نشانه و تعاریف مختلفی از آن یافت، اما امروزه می‌توان دو نظرگاه عمده اروپایی و آمریکایی را برای این دانش برشمرد. فردینان دو سوسور، زبان‌شناس سوئیسی نشانه را موضوعی مرکب از دال و مدلول می‌داند که دارای رابطه‌ای قراردادی و توافقی هستند (اکو، ۱۳۹۷: ۷). چنین نظامی در وضعیتی انتزاعی از رابطه غیرقابل تفکیک دال و مدلول به مدلولی نهایی خواهد رسید.

در سنت آمریکایی که بر اساس نظرات چارلز پی‌یرس شکل گرفته است، سه عنوان بازنمون، موضوع و تفسیر اهمیت دارند. نشانه به عنوان بازنمود چیزی برای کسی و مفسر یا تفسیر به عنوان معنی نشانه تلقی می‌شود. چون یک تفسیر اولیه می‌تواند دوباره تفسیر شود و نیز چون تفسیر نشانه بر اساس زمینه آن متفاوت است؛ مدلول نظام نشانه‌ای پی‌یرس بر خلاف مدلول نظام سوسوری باز خواهد بود (اکو، ۱۳۹۷: ۸ و شعیری، ۱۳۹۵: ۲).

در قرن بیستم می‌توان اندیشمندان دیگری را نام برد که به نشانه‌شناسی و نشانه از زوایای دیگری نگریسته‌اند. به عنوان مثال چارلز موریس سه جنبه مختلف برای بررسی‌های نشانه‌شناسی برمی‌شمارد. از نظر وی سویه نحوه به رابطه میان نشانه‌ها، معنی به رابطه هر نشانه و معنی اصلی آن و پراگماتیک یا کاربردی به رابطه میان نشانه‌ها و مخاطبین می‌پردازد (صفوی، ۱۳۹۴: ۶۲). توماس سیبیاک با نگرشی میان‌رشته‌ای به نشانه‌شناسی زیستی اهتمام می‌ورزد (همان: ۶۴) و امبرتو اکو با بیان نقش نشانه‌ای به توجه به فرهنگی که محتوای نشانه در آن پرداخته شده رهنمون می‌شود (اکو، ۱۳۹۷: ۹).

نشانه‌شناسی اجتماعی، به عنوان یکی از رویکردهای حوزه نشانه‌شناسی، چون یادگیری را فرایندی اجتماعی می‌داند، دیدگاهی مفهومی است که از یک سو به نشانه‌شناسی نگاه دارد و از دیگر سو به بررسی رابطه زبان و فرهنگ اجتماعی می‌پردازد (هلیدی، ۱۳۹۳: ۴۹-۵۱). در حقیقت نشانه‌شناسی اجتماعی را می‌توان به بررسی متن در موقعیت اجتماعی و فرهنگی خاص و توجه به گوینده/نویسنده، شنونده/خواننده و بافت تعبیر کرد.

تئو ون لیوون، زبان‌شناس هلندی که در دانشگاه سیدنی استرالیا تدریس می‌کند، با دقت در کارکرد نشانه‌ها این دانش را بررسی ارتباطات درهم تنیده نشانه‌شناختی می‌داند که در ایجاد معنی نقش دارند (ون لیوون، ۱۳۹۵: ۱۵). در حقیقت این دانش یک نظریه محض و انتزاعی نیست، بلکه با توجه به دیگر حوزه‌ها توانایی خود را نشان می‌دهد؛ بنابراین همیشه نیازمند مد نظر قراردادن حوزه‌های دیگر است و این میان‌رشته‌ای بودن یکی از ویژگی‌های

مهم نشانه‌شناسی اجتماعی محسوب می‌شود (همان: ۲۳).

یک بررسی نشانه‌شناختی اجتماعی نیازمند توجه دقیق به «منابع» است. دال‌ها، اعمال مشاهده شدنی و اشیاء که می‌توانند از طریق هر فعالیتی که قابلیت نشانه تلقی شدن داشته باشد مانند گفتار، متن، تصاویر، پوشش و حالت‌های رفتاری به عنوان منبع مورد بررسی قرار می‌گیرند تا شیوه‌های تولید معنا در اثر بازکاوی شوند. در ادامه روند روبه‌رشد نشانه‌شناسی باید به نشانه‌شناسی اخلاق اشاره کرد. این اصطلاح به عنوان مطالعاتی جدید، رشته‌ای مستقل محسوب نمی‌شود، بلکه رویکردی است که هدفش مراقبت از حیات با نگاهی فراتر از مرزهای جغرافیایی است (کوبلی، ۱۳۹۶: ۲۵۹). بقراط و جالینوس با گشودن پنجره‌ای جدید در طب روزگار خود در قالب علامت‌شناسی، رویکردی اخلاقی را در این عرصه بنیان گذاشتند: رابطه‌ای بین سلامت حیات و انسانیت. امروزه در نشانه‌شناسی اخلاق چون هر فرد رابطه‌ای اجتناب‌ناپذیر با دیگران دارد، نقش او در سرنوشت آن‌ها قابل توجه است؛ از این رو لازم است نشانه‌ها در سه حوزه ارتباطی انسان با خود، با دیگری و با جهان تبیین و بررسی شوند. نیز به موضوعات چالش‌برانگیزی مانند آگاهی‌بخشی انسان‌ها، ترغیب مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی، توجه به دیگری و... پرداخته شود (همان: ۲۶۲-۲۶۶).

۱-۶-۲. رمزگان

شش عامل در ایجاد ارتباط انسانی دخالت دارند؛ فرستنده‌ای که قصد دارد از طریق یک مجرای ارتباطی پیامی با موضوعی مشخص به گیرنده انتقال دهد. این پیام از واژگان و جملاتی تشکیل شده که باید به یک زبان باشند تا هدف ارتباط محقق شود. فرستنده می‌تواند از زبانی مانند فارسی، ترکی، عربی، انگلیسی یا حتی زبان دود یا چراغ و... استفاده کند. برای تمام این زبان‌ها از اصطلاح رمزگان استفاده می‌شود. (صفوی، ۱۳۹۱ الف: ۳۲-۳۳). چون در نظام سوسوری رابطه‌ای قراردادی بین دال و مدلول برقرار است و نشانه‌ها در ارتباط با یکدیگر تفسیرپذیر هستند، فهم نشانه‌ها به آگاهی از قراردادهای نیاز دارد. در واقع مطالعات رمزگان رسیدن به چارچوب درک معنای نشانه است. نشانه‌شناسان برای فهمیدن بهتر رمزگان آن‌ها را به گروه‌های مختلفی تقسیم کرده‌اند که معمولاً زبان مبدأ بیشتر آن‌هاست. برخی رمزگان را در سه دسته کلی اجتماعی (تشکیل شده از زبان گفتار، رمزگان رفتاری و رمزگان کالا)، متنی (شامل رمزگان علمی، زیباشناسانه و رسانه‌های ارتباطی) و تفسیری (شامل رمزگان ایدئولوژیک و ادراکی) طبقه‌بندی کرده‌اند (چندلر، ۱۳۹۷: ۲۲۳-۲۲۴). نیز گروهی دیگر رمزگان را به سه بخش عمده ارتباط مستقیم (شامل زبان طبیعی، علائم اختصاری و...) زیبایی‌شناسانه و آداب و رسوم تقسیم کرده‌اند (صفوی، ۱۳۹۱ ب: ۹۸).

پی‌یر گورو رمزگان اجتماعی را در دو بخش کلی هویت و ارتباطات اجتماعی تقسیم می‌کند. بر این اساس هویت شامل نام، لقب، شغل، خوراک، پوشاک، علائم بدنی، شاخص‌های مکانی و زمانی، نشانه‌های نزاکت گفتاری و رفتاری، نشانه‌های تعلق به گروه‌های خاص قومی و دینی و... است. ارتباطات اجتماعی را می‌توان در قالب آیین و مناسک و بازی و حتی مد بررسی کرد (گیرو، ۱۳۹۹: ۱۴۶-۱۶۳).

صرف‌نظر از اینکه با چه دسته‌بندی به رمزگان نگاه کنیم، از آنجا که زبان نقش ویژه‌ای در تولید و بقای واقعیت‌های اجتماعی دارد و براساس فرضیه‌ی سایپروف بر شیوه تفکر تأثیر می‌گذارد، رمزگان زبانی هم اهمیت درخور توجهی خواهد یافت. از دیگر سو رمزگان اجتماعی مانند شیوه‌های گفتار، رفتار، پوشش و تغذیه در فهم

تفاوت‌های اجتماعی فرهنگ‌های مختلف مؤثر است؛ بنابراین یک پژوهش کاربردی لازم است به هر دو جنبهٔ زبانی و اجتماعی اثر توجه داشته باشد.

۱-۶-۳. اخلاق

بیشتر اندیشمندان مسلمان، اخلاق را رفتاری تکرارشونده از انسان می‌دانند که با فکر و اراده انتخاب می‌شود؛ اما به مرور و «بعد از اِلْفِ تمام به سهولت بی‌رویت از او صادر می‌شود تا خلقی شود او را» (طوسی، ۱۳۹۱: ۱۰۲). در حقیقت اخلاق آن افعالی است که ابتدا اندیشمندان و آگاهانه انجام می‌شود و کم‌کم برای آدمی عادت شده و ملکهٔ ذهن و جانش می‌شود.

خواجه نصیرالدین طوسی حکمت عملی را به عنوان شناخت مصالح رفتار انسان در جهت رسیدن به کمال دانسته، تهذیب اخلاق را به عنوان زیر مجموعه‌ای از آن، علم می‌داند به آن که آدمی چگونه خلقی را کسب کند که تمام رفتارش پسندیده باشد (همان: ۴۸).

در نگاه از زاویه‌ای دیگر، می‌توان اخلاق را عبارت دانست از راهنمای شناخت هنجارها و ارزش‌ها در مراحل اندیشگانی و رفتاری (فنائی، ۱۳۸۴: ۵۱). این راهنما که در دو عرصهٔ فردی و اجتماعی عمل می‌کند، از دیدگاه دینی، مجموعه‌ای از پسندیده‌ها و ناپسندها در رابطهٔ آدمی با خدا و با خود است که در نیک‌بختی یا شومی حیات آن جهانی او نقش دارد. نیز به رفتار فرد با دیگران و با طبیعت توجه دارد که از آن به حق الناس تعبیر می‌شود.

امروزه نظریات اندیشمندان غربی که معمولاً بر اساس دیدگاه‌های اخلاق وظیفه‌گرا، نتیجه‌گرا و مبتنی بر فضیلت بنیان گذاشته شده است و تبیین و توصیهٔ رفتار خوب یا انسان خوب را در بر می‌گیرد، گستردگی بسیاری دارد؛ اما اشتراک آن‌ها این نکته است که اخلاق، راهنمایی است که انسان را از خود فراتر می‌برد. هنگامی که انسان، اخلاقی عمل می‌کند، از خویشتن خویش گذر کرده و با عظمت روح از محدودیت‌های وجودش فراتر رفته، به انسانی باشکوه‌تر تبدیل می‌شود.

یکی از راه‌های گذر از خویشتن، آن گونه که آیریس مرداک بانوی فیلسوف نوافلاطونی و هنرمند بریتانیایی می‌گوید پرداختن به هنر است؛ چرا که هنر به دلیل توهّم‌زدایی‌اش سبب می‌شود از دیدن انسان‌های دیگر و نیازهای آن‌ها غافل نشویم. این فراهم کردن زمینهٔ درک و دیدن درست سایر انسان‌ها و ایجاد پل بین‌بیش و شفقت و تسهیل‌کنندگی ترک خودبینی، هنر را شبیه اخلاق می‌کند، راهگشایی به سمت خوبی (مرداک، ۱۳۸۷: ۳۶-۳۸).

ادبیات به عنوان یکی از جلوه‌های هنر، در شبکه‌ای از زبان، تخیل و شگردهای هنری بین اندیشه و احساس رابطه‌ای تعاملی ایجاد می‌کند؛ رابطه‌ای که در کنار التذاذ هنری به رشد آگاهی و تجربه کمک می‌کند؛ گرایش به حقیقت را احیا می‌کند؛ ظرفیت درونی آدمی را توسعه می‌دهد و هم‌دردی را تقویت می‌کند.

این رابطهٔ تنگاتنگ ادبیات و اخلاقیات در فرهنگ ایرانی به خوبی قابل مشاهده است. به عنوان مثال در ادبیات شفاهی و نیز کتاب‌های ادبی پندهایی در قالب کلمات قصار و نمونه‌های بسیار حکایت‌هایی نصیحت‌گر. همچنین با بررسی آثار منظوم، شعر تعلیمی را می‌توان در دو بخش اخلاقی و آموزشی طبقه‌بندی کرد که جزء قدیمی‌ترین انواع در ادبیات ایرانی - اسلامی محسوب می‌شود (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۲: ۱۱۶). به بیان دیگر خالقان آثار ادبی هر کدام به نوعی و با شیوه‌ای در پی بهبود زیست اخلاقی انسان‌ها بوده‌اند؛ برخی با یاری از حکایت و شعر و

گروهی دیگر به صورتی مستقیم و با نگارش رساله‌هایی در باب اخلاق.

صاحب‌نظران حوزه اخلاق در تبیین مبانی نظری و معرفی مهم‌ترین ویژگی‌های اخلاقی تفاوت‌هایی با هم دارند. افلاطون سعادت را زندگی فضیلت‌مند می‌داند و فضائل عمده را فرزاندگی، حکمت، شجاعت و خویشن‌داری برمی‌شمارد که عدالت حالتی تعادلی بین تمام این فضائل است. اندیشمندانی مسلمان مانند فارابی و ابن‌مسکویه سعادت را در گذر از حیات حیوانی و مادی تعریف می‌کنند (کاوندی، ۱۳۹۰: ۵۰) و (جوادی، ۱۳۹۰: ۱۰). خواجه نصیرالدین طوسی عدالت را ترکیبی از حکمت و شجاعت و عفت می‌داند و صداقت و وفا را از انواع اصلی عدالت (طوسی، ۱۳۹۱: ۱۱۶). نیز غزالی صدق را عامل رستگاری و نجات انسان برمی‌شمارد (جوادی، ۱۳۹۰: ۹۸). ایزوتسو ضمن بیان معیار اصلی طبقه‌بندی صفات مثبت و منفی تحت عنوان اعتقاد به خدای واحد، ویژگی‌هایی مانند نماز، آخرت‌باوری، امانت و صداقت را از خصوصیات بهشتیان می‌داند (ایزوتسو، ۱۳۹۴: ۲۱۶). اندیشمندان مسیحی نیز صفات متفاوتی را برشمرده‌اند. کانت مهم‌ترین وظیفه اخلاقی آدمی را عزت نفس و دیوید راس، صفاتی مانند وفا، مهر و عدالت را برمی‌شمارد (زمانیان، ۱۳۸۹: ۱۲۰). آگوستین تکبر را مهم‌ترین ناپسند اخلاقی و صداقت، تواضع، عدالت، نیکوکاری و شفقت را فضائل اصلی معرفی می‌کند (ملکیان، ۱۳۸۸: ۶۵).

در خاتمه و به عنوان نمونه برای تعدادی از عناصر اخلاقی پژوهش به برخی آیات قرآن کریم اشاره می‌شود. نیز در مواردی اندک که مفهوم موردنظر به تبیین بیشتر و بهتری نیاز داشته باشد، از احادیث معتبر نقل شده از پیامبر اسلام و امامان شیعه (ع) استفاده شده است.

✓ راست‌گویی/ دروغ‌گویی: در آیه ۱۷ سوره آل‌عمران، راست‌گوبودن از خصوصیات پرهیزکاران و در آیه ۷۲ سوره فرقان، یکی از خصوصیات عباد الرحمن، شهادت دروغ ندادن ذکر شده است. نیز در آیه ۶ سوره نور دروغ‌گویان مورد لعنت خداوند قرار گرفته‌اند.

✓ یک‌رنگی/ ریا: گفتن و عمل نکردن در آیات ابتدایی سوره صف و ریاکاران در آیه ۶ سوره ماعون مورد نکوهش قرار گرفته‌اند.

✓ وفاداری/ وفای به عهد: در آیاتی فراوان از جمله آیه ۹ سوره آل‌عمران ذکر شده که خداوند خلف وعده نمی‌کند. همچنین در آیه ۸ سوره مؤمنون حفظ امانت و پیمان از ویژگی مؤمنان ذکر شده است.

✓ کینه: در آیه ۱۰ سوره حشر از اهل ایمان نقل شده که از خداوند می‌خواهند در دل‌هایشان هیچ کینه‌ای نسبت به دیگر مؤمنان قرار ندهد.

✓ حل اختلاف/ اختلاف‌افکنی/ بدگویی/ غیبت: آیه ۱۲ سوره حجرات غیبت کردن را مورد نکوهش قرار داده و آن را مانند خوردن گوشت برادر مرده دانسته است. نیز آیه ابتدایی سوره انفال مؤمنان را به اصلاح اختلافات بین خود فرا می‌خواند.

✓ رازداری: در آیه ۱۱۸ سوره آل‌عمران به مسلمانان توصیه شده اسرار خود را به فرد مطمئن و رازنگه‌دار بگویند. در آیه ۱۱ سوره قلم نیز عیب‌جویی و سخن‌چینی مورد نکوهش قرار گرفته است.

۷-۱. مقامات حمیدی

مقامه را نوعی از نثر دانسته‌اند که نویسنده یا گوینده حکایت موردنظرش را در قالب عبارت‌هایی مسجع و مقفی و

آهنگ‌دار برای جمعیتی بخواند یا بنویسد (بلخی، ۱۳۹۵: ۶). روایت‌های مقامه‌ها، پی‌درپی است و یک قهرمان دارد که در هر مقامه به گونه‌ای جدید ظاهر می‌شود؛ کارهایی غریب و شگفت از خود نشان می‌دهد؛ و در پایان ناپدید می‌شود. این نوع از نثر فنی را «برای اولین بار بدیع الزمان همدانی که ایرانی بود در قرن چهارم در ادبیات عرب بنا نهاد و سپس در قرن پنجم حریری که عرب بود به سبک او مقامات نوشت و سرانجام حمیدی در قرن ششم به فارسی مقامات حمیدی را نوشت» (شمیسا، ۱۳۹۰: ۱۱۷ و ۱۱۸). این کتاب در سال ۵۵۱ هجری قمری و در ۲۳ مقامه نوشته شده است. هر مقامه با «حکایت کرد مرا دوستی» شروع می‌شود و در ادامه قهرمان با جملاتی مسجع و ضرب‌المثل و اشعار فارسی و عربی داستان را ادامه می‌دهد و در پایان شعری گفته می‌شود با مضمون خبر نداشتن از سرنوشت قهرمان (همان: ۱۲۰).

نویسنده مقامات حمیدی قاضی القضاات بلخ است که آن را به سفارش کسی که قبول امرش بر او واجب بوده و برای استفاده فارسی‌زبانان که خواندن دو کتاب مقامات قبلی به دلیل عربی‌بودن برایشان آسان نبوده، نگاشته است (بلخی، ۱۳۹۵: ۲۱). با اینکه نویسنده گاهی در حد افراط از صنایع لفظی استفاده کرده، از نگارشی تقلیدی بهره برده است، اما در کنار مسائل هنری می‌توان نکات شایسته توجیهی در سایر حوزه‌ها یافت. از این کتاب تا کنون چهار نسخه چاپی موجود است که آخرین آن تصحیح انتقادی رضا انزایی نژاد است و در این پژوهش از این نسخه استفاده شده است.

۲. داده‌ها

با مطالعه منابع موردنیاز در حوزه‌های نشانه‌شناسی، نشانه‌شناسی اجتماعی و فلسفه اخلاق عناصری که برای بررسی فرضیه‌های پژوهش لازم بود شامل دو دسته اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی-حکومتی، استخراج و در دو جدول تنظیم شدند. سپس در نرم‌افزار Access بانک اطلاعاتی موردنیاز شامل جدول داده‌ها، برگه ورود اطلاعات، برگه جست‌وجوهای تنظیم گزارش و گزارش‌ها طراحی شدند. پس از طراحی و آزمایش اولیه بانک اطلاعاتی موردنیاز و رفع نواقص، به مطالعه مقامات حمیدی، پرداخته شد و با اتمام ورود داده‌های اولیه، کار گزارش‌گیری در نرم‌افزار Access انجام شد. نتیجه نهایی در قالب جدول‌های بخش ۵ قابل مشاهده است. هر نشانه یک طیف را شامل می‌شود که بر اساس وضعیت کمی آن از یک تا پنج شدت گذاری شده است. بر این اساس به هر نشانه در صورت مشاهده وضعیت «کاملاً مثبت: ۵»، «نسبتاً مثبت: ۴»، «متوسط: ۳»، «نسبتاً منفی: ۲» و «کاملاً منفی: ۱» اختصاص یافته است. دو مورد استثنا مربوط به طیف راست/دروغ و مواجهه با بیگانگان است که در اولی عدد ۳ و وضعیت دروغ مصلحتی است و در دومی وضعیت اعداد به ترتیب عبارت‌اند از: «۵: مبارزه»، «۴: تعامل»، «۲: انفعال» و «۱: تسلیم» و هیچ‌یک در محاسبات آماری نهایی لحاظ نشده‌اند.

چون گزارش یافته‌ها به صورت جدول شامل تمام جزئیات، حجم بالایی را به خود اختصاص داده است و برای دوری از اطناب و آشنایی با روش انجام کار، نمونه‌هایی از بندهای هر جدول در ادامه ذکر خواهد شد. اعداد از راست به چپ به شماره صفحه و شماره سطر تعلق دارند.

۱-۲. نشانه‌های اخلاق فردی

- راست‌گویی / دروغ‌گویی

۱۶۶-۷: همه را و دوست یک پوست و صدیق صادق خل موافق یافتم.

۸-۴۵: با خود گفتم: کذب الزنا دقه و ما هم بصادقه که گفتند...

- یک رنگی / ریا

۹-۶۸: بدانید ای اخوان صفا و اعوان وفا

۱۴-۳۱: با یاران یکدل رای زدم.

- وفاداری / خیانت

۳-۱۰۷: گفتم آن که ترا باید به دیگری نگراید.

۶-۱۰۷: دل در جهان میند که یاریست بی وفا

- وفای به عهد / پیمان شکنی

۱۴-۱۷۰: گفتم مرا مراعات عهد دوستان...

۱۱-۱۵۳: ناسی وعد و ناقض عهدند

- قابل اعتماد (بودن / نبودن)

۷-۱۶۸: ثقات روات خبر دادند...

۶-۱۱۱: و الّا فلا ترکنّ ای ذالک الاخا

- حل اختلاف / شفاعت / اختلاف افکنی / تحریک و فتنه انگیزی / دسیسه چینی - غیبت

۲۱-۴۱: ولا تنازعوا فتفشلوا...

۲۰-۱۵۹: گفتم ایها القاضی أصلح بینهما علی التراضی

- شفافیت / پنهان کاری / فریب کاری

۲۱-۶۴: صورت اجتماع را از او ننهفتم.

۲۲-۱۳۴: [به حيله از کار مگریز که] المحتال خائن.

- رازداری / افشای راز / سخن چینی

۱۳-۴۸: از گفتن سر تو دهان ببرستم.

۳-۱۷۹: حکایت کرد مرادوستی که در گفتار امین بود و بر اسرار ضنین.

- چشم پاکی / پاک دامنی / پرهیز / بی عفتی / شهوت طلبی

۲-۱۶۴: اغنیاء من التعفف

۳-۱۰۷: لا تلزم النفس اذا ما اشتت...

- وقار - آبرومندی / متانت / اصالت / بی شخصیتی / بی آبرویی / بی شرمی / وقاحت

۱۸-۴۱: یا فتیان الحسب و النسب...

۵-۱۵۷: راه شرم و آزر م فرو گذاشته

- ۲-۲. نشانه های اخلاق اجتماعی - حکومتی

- عدالت / ظلم

۱-۷۳: فوجی از عسس... به زخم چوبم باز گردانیدند. چون سیرعریان کردند... در خانه زندان بماندم.

۴-۱۶۹: بعضی در پنجه ستمکاری و بعضی در شکنجه ناهمواری.

- امنیت و آرامش / ناامنی

۱۲۰-۷: شهری دیدم ساکن الا ماکن عامر الاطراف... آراسته به علم و ادب...

۱۶۵-۱: چون دشت عرفات... ایلاقی و عراقی و خطایی و بطحایی...

- نظم / آشفتگی اجتماعی

۷۷-۷: شهری دیدم آراسته تر از سینه زاهدان و پیراسته تر از زلف شاهدان.

۱۶۸-۱۲: کدام سوءاتفاق آن انتظام و اتساق را از هم جدا کرد؟

- نشاط و شادی / رکود و رخوت اجتماعی

۵۵-۶: همه با شادی و نشاط پیوسته...

۱۶۵-۶: شهرشان از خوشی چو خلد برین...

۳-۲. جدول نشانه‌های اخلاقی فردی

تعداد					نشانه اخلاقی
--	-	/	+	++	
۳۶	۷		۱	۱۲	راست‌گویی / دروغ‌گویی
۴۴	۱	۱	۶	۳۵	یک‌رنگی / ریا
۶			۴	۲۵	وفاداری / خیانت
۷				۷	وفای به عهد / پیمان‌شکنی
۱				۷	اعتماد / عدم اعتماد
۶				۲	حل اختلاف / اختلاف‌افکنی، غیبت
۲۶	۲			۱	شفافیت / پنهان‌کاری، فریب
۲				۸	رازداری / سخن‌چینی
۱۱	۱۱		۱	۲۲	چشم‌پاکی، پاک‌دامنی / بی‌عفتی، شهوت
۶	۷			۱۴	آبرومندی، وقار / بی‌شخصیتی، بی‌شرمی
۲				۲	کینه‌توز (بودن / نبودن)
۱	۱۰		۱	۹	مهربانی، صلح، عفو / عصبانیت، دشمنی
	۱			۲۳	نیکو (منش / رفتاری) / بد اخلاقی
۸			۱	۴۴	بی‌اعتنایی به دنیا / دنیادوستی
۱۴			۱۰	۶۱	بخشنده‌گی / حساست
۵	۳			۱۸	عزت‌نفس / حقارت
۱۹	۳		۱	۱۷	قناعت / حرص و آز
۴۴	۱۴		۴	۱۱	تواضع / غرور، تفاخر، ادعا
۳	۳		۵	۲۰	محافظه‌کاری، آینده‌نگری / بی‌احتیاطی
			۱	۵	فداکاری / خودخواهی
۹	۲	۱	۴	۳۲	یاری، همراهی / بی‌توجهی
۱	۱		۱	۱۵	همدلی، دلسوزی / بی‌توجهی
۵			۶	۳۰	احترام، ادب، عذرخواهی / توهین
				۱	نیکی به والدین و نزدیکان / بی‌توجهی
				۵	سپاسگزاری، قدرشناسی / ناسپاسی
۶			۳	۳۶	جوانمردی، بامرامی / ناجوانمردی
۶			۲	۱۷	شجاعت / ترس
۷	۱		۱	۱۰	انصاف، حق‌طلبی / بی‌انصافی، ظلم‌طلبی

۲-۳. جدول نشانه‌های اخلاقی فردی

تعداد					نشانه اخلاقی
--	-	/	+	++	
۴				۲	کسب حلال/ حرام خواری
۶	۳		۹	۵۷	تلاش، اراده/ تنبلی
۲۸	۲۴	۳	۳۴	۱۳۹	علم و فضل و هنر/ جهل
			۱	۱	مشورت پذیری/ خودرأیی
۴	۱		۲	۹	نصیحت پذیری / پندناپذیری
۷	۴	۲	۱۵	۴۵	خدا باوری، رعایت احکام/ بی توجهی
۶	۱۵		۴	۲۶	صبر / بی صبری، تعجیل
۱۰			۱	۱۷	سکوت/ پر حرفی
				۶	پاکیزگی
			۳	۲	کیاست، باتجربگی / ساده لوحی، خامی
۴			۳	۲۳	مهمان نواز (بودن / نبودن)
۶					حسود (نبودن/ بودن)
۱۳		۲۳			پرهیز از مسکرات/ باده نوشی
۳	۱				تهمت زدن و گمان بد
				۱	چاپلوس (نبودن/ بودن)
۲					ملامت نکردن/ ملامت کردن
۱					پشیمانی و سود نداشتن آن
۸	۲			۱	عیب پوشی/ عیب جویی
			۱	۹	توبه، پشیمانی از گناه و اشتباه
				۳	توکل و اعتماد به خدا
۱			۱	۹	سببی/ نَسَبی
۱					افسوس عمر
				۱۱	اهمیت سخن، سخن با اندیشه
۷					کم خوری/ پر خوری
				۳۱	مواجهه با مهاجمین و بیگانگان

۴-۲. جدول نشانه‌های اخلاق اجتماعی حکومتی

تعداد					نشانه اخلاقی
--	-	/	+	++	
۲۰				۲	عدالت/ ظلم
				۳	امنیت، آرامش/ ناامنی
				۱	تدبیر/ بی تدبیری
۷				۸	نظم/ آشفتگی اجتماعی
۴			۳	۱۳	نشاط/ رکود و رخوت اجتماعی
۲۳			۳	۲۴	رفاه، رونق اقتصادی/ فقر، ویرانی
۱			۱	۴	برابری/ تبعیض
۱	۱			۳	رواداری/ تعصب، عدم تحمل
۲					بالارزش (بودن/ نبودن) مردم
				۲	(نیکی/ بی توجهی) به زیردستان و مردم
۱			۱	۲	(رواج/ بی ارزشی) علم و فرهنگ
				۴	مواجهه با مهاجمین و ظالمان

۳. بحث

۳-۱. تحلیل داده‌ها

۳-۱-۱. اخلاق فردی

از تعداد ۱۵۰۸ ویژگی فردی یافته‌شده، ۹۸۳ مورد به اخلاقیات مثبت و ۵۲۵ مورد به اخلاقیات منفی اختصاص دارد. از ۱۱۸۲ جمله مربوط به این بخش تعداد ۱۴۱ توصیه یا امر، ۱۴ درخواست، ۱۰ نکوهش و ۴۲ نهی اخلاقی در متن مشاهده می‌شود. ۲۹۲ جمله، توضیحی و ۶۸۳ جمله توصیفی هستند. بیشتر جملات توضیحی با دلالت ضمنی به توصیه و امر و نهی اخلاقی اشاره دارند؛ بنابراین حدود ۶۵ درصد ویژگی‌های اخلاقی یافته شده در دسته خصوصیات پسندیده و حدود ۴۲ درصد جملات در دسته جمله‌های توصیه‌ای قرار دارند. پربسامدترین عناصر این بخش، دوگانه‌های عقلانیت/جهالت (و مشتقات آن مانند علم‌دوستی، تفکر، نادانی و ناآگاهی)، (یک‌رنگی/ریا)، (بخشنده‌گی/خساست)، (تواضع/غرور)، (تلاش/تنبلی) و (خداپرستی و رعایت احکام شرعی/بی‌توجهی به احکام شریعت) است.

۳-۱-۲. اخلاق اجتماعی و حکومتی

از ۱۳۰ خصوصیت اخلاقی اجتماعی و حکومتی یافته‌شده ۷۰ مورد به ویژگی‌های پسندیده و ۶۰ مورد به ویژگی‌های ناپسند اشاره دارند. از ۱۰۸ جمله مربوط به این بخش نیز ۹۵ جمله، توصیفی است؛ بنابراین حدود ۵۴ درصد عناصر یافته‌شده در دسته خصوصیات اخلاقی پسندیده و حدود ۱۲ درصد جملات در دسته جملات توصیه‌ای قرار دارند. پربسامدترین نشانه‌های این بخش، دوگانه‌های رفاه/فقر (و مشتقات آن مانند آبادی، رونق، آسایش، ویرانی و قحطی)، (عدالت/ظلم) و (نشاط و شادی/رکود اجتماعی) است.

۳-۱-۳. جدول جمع‌بندی

موضوع	تعداد	درصد
فردی	پسندیده	۹۸۳
	ناپسند	۵۲۵
اجتماعی-حکومتی	پسندیده	۷۰
	ناپسند	۶۰
جمع نشانه‌های اخلاقی	پسندیده	۱۰۵۳
	ناپسند	۵۸۵
تعداد جملات	توصیفی	۷۷۸
	توصیه‌ای	۵۱۲

واحد اعداد سطرهای نشانه‌های اخلاقی: تعداد کلمه شاخص در جمله بر اساس دلالت مستقیم یا ضمنی.

واحد اعداد سطرهای تعداد جملات: تعداد جمله دارای نشانه‌های اخلاقی.

۴. نتیجه‌گیری

ویژگی‌های اخلاقی در مقامات حمیدی قابل توجه است. حدود چهار درصد کلمات این کتاب به نشانه‌های اخلاقی مربوط است. با دقت در این نکته که بخش عمده کلمات در جملات به نام، فعل، ضمیر و... می‌پردازند، می‌توان نقش پررنگ نشانه‌های اخلاقی را در کتاب بهتر مشاهده کرد.

حدود شصت و پنج درصد نشانه‌های اخلاقی به ویژگی‌های پسندیده اشاره دارد؛ یعنی دو برابر ویژگی‌های ناپسند. نیز چهل درصد جملات، توصیه‌کننده هستند و بقیه به توصیف شرایط پرداخته‌اند.

نشانه‌های فردی مثبت، بیشتر ناظر به علم‌گرایی و علم‌دوستی، بخشندگی، تلاش، رعایت شریعت و بی‌اعتنایی به دنیا است؛ در حالی که بیشتر نشانه‌های فردی منفی به غرور، جهل، ریا و دروغ اشاره دارد.

با توجه به تفاوت مکان، موضوع و پیام مقامه‌ها، پررنگ یا کم‌رنگ بودن جنبه‌های مثبت یا منفی ویژگی‌های اجتماعی هم در آن‌ها متفاوت است. خصوصیات اجتماعی مثبت بیشتر به رفاه جامعه توجه دارد (که آن نیز مربوط به یک مقامه و در اشاره به وضعیت خوب گذشته است) و نشانه‌های اجتماعی منفی، ظلم و فقر در جامعه را بیان می‌کند. توجه به این توصیفات می‌تواند در تشخیص وضعیت جامعه و حکومت مفید باشد. این تشخیص گاهی واضح است؛ مانند اشاراتی که در مقامه بلخ به شرایط زندان دارد و گاهی ضمنی است؛ مانند جملاتی از زبان میزبان در مقامه سکه‌باجیه.

دلالت‌های حدود ده برابری اخلاقیات فردی نسبت به اخلاقیات اجتماعی و نیز درصد درخور اهمیت توصیه‌ها احتمالاً می‌تواند نگاه نویسنده به زیست اخلاقی را نمایان کند. از این رهگذر شاید بتوان جلوه‌کنشگری فرهنگی - اخلاقی مؤلف را پررنگ‌تر از دیدگاه اجتماعی او دانست. البته لازم است به دو نکته پیش‌رو دقت کرد: ۱. دانش جامعه‌شناسی و عرصه‌های مرتبط که نگاه صاحب‌نظران را به جامعه و آسیب‌های آن معطوف کرده است، سابقه‌ای طولانی ندارد؛ ۲. پیشینیان به حکومت و شخص حاکم نگاهی قدسی داشتند؛ بنابراین قابل درک خواهد بود که چرا یک دغدغه‌مند اخلاقیات در آن زمان، توان خود را در بهبود اندیشه و رفتار افراد صرف کرده و کمتر به نقد پرشور و مستقیم سیستم حاکم پرداخته است. گویا از منظر آنان جامعه از افراد تشکیل شده است و اصلاح فرد به اصلاح اجتماع منتهی خواهد شد. در این میان بازخوانی نظرگاه لوسین گلدمن درباره طبقه نویسنده و جهان‌بینی حاکم بر او و زمانه نیز راهگشا خواهد بود.

فضائل اخلاقی فردی دو برابر رذائل اخلاقی فردی است؛ در حالی که اخلاقیات پسندیده اجتماعی تقریباً برابر ناپسندهای آن است. در واقع نویسنده با اینکه به اخلاقیات توجه داشته، تصویری نه‌چندان دلپذیر از جامعه ارائه کرده است؛ توجه به این ظرافت دریافت دیدگاه او را نسبت به اجتماع تا حدی روشن می‌کند. هم‌اکنون می‌توان مؤلف را از کنشگران اجتماعی نیز به حساب آورد؛ هرچند رنگ اخلاقی نگاه او برتری دارد.

خوب است به جنبه‌هایی از متون کهن که معمولاً مورد غفلت قرار می‌گیرند نیز توجه کرد: باورهای فمینیستی، متعصبانه و خرافی. با توجه به جدید بودن این نوع نگاه‌ها، لازم است با متون سنتی محتاطانه برخورد کرد؛ به شرایط زمانه و وضعیت قالب و غالب فرهنگی توجه داشت و هر نشانه‌ای را یکسره بر بی‌اخلاقی نویسنده تفسیر نکرد. با رعایت این نکات ۱۶ نشانه ناظر به باور نامعقول به زن در ۶ مقامه و ۱۴ نشانه دال بر باورهای متعصبانه مذهبی و نژادی در ۲ مقامه قابل استنباط است. بررسی باورهای خرافی کمی دشوارتر به نظر می‌رسد؛ در نگاهی با اغماض می‌توان ۴ نشانه را در ۳ مقامه و با نگاهی سخت‌گیرانه می‌توان ۲۲ نشانه را در ۸ مقامه مشمول این باورداشت دانست. همان‌گونه که پیش‌تر ذکر شد، توجه به طبقه نویسنده و جهان‌بینی حاکم بر او و زمانه احتمالاً بتواند به قابلیت فهم، و نه پذیرش، چرایی وجود این نشانه‌ها در متن کمک کند.

به‌طور خلاصه باید گفت نویسنده با شیوه‌ای محتاطانه و با توجه کمتر به جزئیات روایت، تصویری از وضعیت اجتماعی و حکومتی زمانه خود ارائه کرده است. نیز با ذکر خصوصیات اخلاقی شخصیت‌های داستان تصویری از

وضعیت اخلاقی افراد یا دیدگاه آرمانی خود نسبت به اخلاق مند بودن انسان‌ها نمایش داده است. بسامد توجه به اخلاقیات فردی و اجتماعی در متن فراوان است و می‌توان نویسنده را دارای دغدغه‌های اخلاقی و اجتماعی دانست و اثر یا دست‌کم بخش‌هایی از اثر را نیز بازنمودی از واقعیات زمانه.

می‌توان بخش زیادی از مجموع خصوصیت اخلاقی فردی بررسی شده را در چند دسته کلی به شرح زیر جای داد؛ که تعدادشان در جدول زیر ذکر شده است. تعداد سایر نشانه‌ها که در این دسته‌بندی جای نگرفته‌اند، در نتیجه نهایی این بخش تأثیری ندارد.

- صداقت: شامل ویژگی‌های راست‌گویی/دروغ‌گویی، یکرنگی/ریا، وفاداری/خیانت، وفای به عهد/پیمان‌شکنی، حل اختلاف/شفاعت/اختلاف‌افکنی/فتنه‌انگیزی/توطئه/بدگویی/غیبت، شفافیت/پنهان‌کاری/فریبکاری، تهمت.

- خداپرستی و توجه به ظواهر شریعت: شامل ویژگی‌های رعایت احکام شریعت/بی‌توجهی به آن، چشم‌پاکی/پاک دامنی/پرهیز/بی‌عفتی/شهوة طلبی و توکل به خدا.

- متانت و شخصیت: شامل ویژگی‌های وقار/وقاحت، احترام/بی‌احترامی، سپاسگزاری/ناسپاسی، جوانمردی/ناجوانمردی، عزت‌نفس/حقارت و تواضع/غرور.

- یاری: شامل ویژگی‌های یاری/بی‌معرفتی، هم‌دلی/بی‌توجهی و نیکی به والدین/بی‌توجهی.

- قناعت: شامل ویژگی‌های بی‌اعتنایی به دنیا/دنیا دوستی، قناعت/طمع‌کاری.

- عقلانیت: شامل ویژگی‌های علم و فضل/جهل و کیاست/خامی

صداقت		بخشندگی		شریعت		شخصیت		تلاش		یاری		قناعت		عقلانیت	
-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+
۹۴	۱۳۹	۷۱	۱۴	۸۸	۳۳	۱۲۷	۹۰	۶۶	۹	۵۴	۱۳	۶۳	۳۰	۱۸۱	۵۲

همان‌طور که مشخص است، سمت منفی طیف صداقت، یعنی دروغ و ریا، بیشترین بسامد را دارند و حدود یک‌چهارم از کل رذایل اخلاقی (جدول بخش ۳-۱) را به خود اختصاص داده‌اند؛ در حالی که سمت مثبت آن، یعنی صداقت و راستی، حدود یک‌دهم از کل فضایل اخلاقی است. از دیگر سو، برخلاف سایر طیف‌ها، تعداد نشانه‌های سمت منفی این طیف، دروغ و ریا، به مراتب بیشتر از تعداد نشانه‌های سمت مثبت، راست‌گویی و یک‌رنگی است.

بر این اساس به نظر می‌رسد واقعیت‌های آشکار یا پنهان در آثار ادبی مشهور (و نه الزاماً حقیقت وجودی انسان) تاییدکننده این ادعاست که «انسان در شرایط مختلف و به دلایل متفاوت، بسیار به دروغ پناه می‌برد»؛ بنابراین برای ساختن دنیایی زیباتر یا حداقل کاستن از رنج بشر، لازم است این ویژگی منفی مهار شود؛ مهارتی که احتمالاً بهترین ابزارش اخلاق و قانون باشد. به عبارتی دیگر در زندگی فردی می‌توان با انتخاب آگاهانه زیست اخلاقی، ناپسندها را از آیینۀ روح و جان زدود و آن‌جا که سخن از انتخاب به میان می‌آید، آزادی نیز رخ می‌نماید؛ یعنی زیست اخلاقی در فضایی آزاد و آگاه ممکن است. از دیگر سو و در زندگی اجتماعی نیز می‌توان با پیروی آگاهانه (و حتی منتقدانه) از قانون مبتنی بر خرد جمعی در نهادینه‌شدن اخلاق مشارکت داشت.

منابع

- ارشاد، فرهنگ (۱۳۹۱)، کندیوکاری در جامعه‌شناسی ادبیات، تهران: آگه.
- اکو، امبرتو (۱۳۹۷)، نشانه‌شناسی، ترجمه پیروز ایزدی، چاپ پنجم، تهران: ثالث.
- ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۹۴)، مفاهیم اخلاقی-دینی در قرآن مجید، ترجمه فریدون بدره‌ای، چاپ سوم، تهران: فرزانه روز.
- بلخی، قاضی حمیدالدین ابوبکر (۱۳۹۵)، مقامات حمیدی، تصحیح رضا انزابی‌نژاد، چاپ پنجم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- جوادی، محسن (۱۳۹۰)، آشنایی با متون اخلاق اسلامی، چاپ دوم، تهران: دانشگاه پیام نور.
- چندلر، دانیل (۱۳۹۷)، مبانی نشانه‌شناسی، ترجمه مهدی پارسا، چاپ ششم، تهران: سوره مهر.
- دوفوشه کور، هانری (۱۳۷۷)، اخلاقیات، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- زمانیان، علی (۱۳۸۹)، «علت‌شناسی آسیب‌های اخلاقی در ایران»، پژوهش‌نامه اخلاق (۱)، منتشرشده از سوی پژوهشکده تحقیقات استراتژیک در سال ۱۳۸۹، ۱۳۶-۱۱۱.
- سارتر، ژان پل (۱۳۵۶)، ادبیات چیست، ترجمه ابوالحسن نجفی، تهران: کتاب زمان.
- شعیری، حمیدرضا (۱۳۹۵)، نشانه معنانشناسی ادبیات، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- شفیع کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۲)، «انواع ادبی و شعر فارسی»، خرد و کوشش، (۱۱ و ۱۲)، ۹۶-۱۱۷.
- شمیسا، سیروس (۱۳۹۰)، سبک‌شناسی نثر، چاپ اول ویرایش دوم، تهران: میترا.
- صفوی، کوروش (۱۳۹۱)، نوشته‌های پراکنده (دفتر دوم)، تهران: علمی.
- صفوی، کوروش (۱۳۹۱)، آشنایی با زبان‌شناسی در مطالعات ادب فارسی، تهران: علمی.
- صفوی، کوروش (۱۳۹۵)، فرهنگ توصیفی مطالعات ادبی، تهران: علمی.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۹۱)، اخلاق ناصری، به تصحیح مجتبی مینوی و علی‌رضا حیدری، چاپ هفتم، تهران: خوارزمی.
- فنایی، ابوالقاسم (۱۳۸۴)، دین در ترازوی اخلاق، تهران: صراط.
- کاوندی، سحر (۱۳۹۰)، «مبانی اندیشه‌های تربیتی فارابی»، معرفت اخلاقی، مؤسسه آموزشی و پژوهش امام خمینی، ۳ (۱)، ۴۵-۶۴.
- کوبلی، پاول (۱۳۹۶)، سیر نشانه‌شناسی، ترجمه راحله قاسمی، تهران: سیاه‌رود.
- گبرو، پی‌یر (۱۳۹۹)، نشانه‌شناسی، ترجمه محمد نبوی، ویراست دوم، چاپ اول، تهران: آگه.
- مرداک، آیریس (۱۳۸۷)، سیطره خیر، ترجمه شیرین طالقانی، تهران: شور.
- ملکیان، مصطفی (۱۳۸۹)، حدیث آرزومندی، تهران: نگاه معاصر.
- ون لئون، تنو (۱۳۹۵)، آشنایی با نشانه‌شناسی اجتماعی، ترجمه محسن نوبخت، تهران: علمی.
- هلیدی، مایکل و رقیه حسن (۱۳۹۳)، زبان، بافت و متن، ترجمه محسن نوبخت، تهران: سیاه‌رود.

References

- Balkhi, H. (2016). *Maghamat'e Hamidi, Emend.* By Reza Anzabi Nejad, 5th edition, IUP, Tehran (In Persian).
- Chandler, D. (2017). *The Basics Semiotics*, Translated by Mehdi Parsafar, 6th Eds., Soureh Mehr, Tehran (In Persian).

- De Fouchécour, C. (1998). *Ethics*, IUP, Tehran (In Persian).
- Eco, U. (2018). *Semiotics*, Translated by Pirooz Izadi, 5th edition, Sales, Tehran (In Persian).
- Ershad, F. (2012). *Exploration in the Sociology of Literature*, Agah, Tehran (In Persian).
- Fana'e, A. (2005). *Religion on the Scales of Morality*, Serat, Tehran (In Persian).
- Guiraud, P. (2021). *Semiotics*, Translated by M. Nabavi, 1st edition, Ahah, Tehran (In Persian).
- Halliday, M.; R. Hassan (2014). *Language, Context, and Text*, Translated by M. Nobakht, Siahroud, Tehran (In Persian).
- Izutsu, T. (2015). *Ethico-Religious Concepts in the Quran*, Translated by Fereidoon Badre'I, 3rd, edition, Farzan, tehran (In Persian).
- Javadi, M. (2011). *Introduction to Islamic Ethics Texts*, 2nd edition, Payam'e noor, Tehran (In Persian).
- Kavandi, S. (2011). "The Principles of Farabi's Educational Thought", Marefat'e akhlaghi, 45-64 (In Persian).
- Kobli, P. (2017). *The Process of Semiotics*, Translated by Raheleh Ghasemi, Siahroud, Tehran (In Persian).
- Malekian, M. (2010). *A Wishful Narration*, Negah'e Moaser, tehran (In Persian).
- Murdoch, I. (2008). *The Sovereignty of Good*, Translated by Shirin Taleghani, Shoor, Tehran (In Persian).
- Safavi, K. (2012). *Introduction to Linguistics in Persian Literature Studies*, elmi, Tehran (In Persian).
- Safavi, K. (2012). *Scattered Writings*, elmi, Tehran (In Persian).
- Safavi, K. (2016). *Descriptive Dictionary of Literary Studies*, elmi, Tehran (In Persian).
- Sartre, J. (1977). *Qu'est ce que la littérature*, Translated by Abolhassan Najafi, Ketab'e Zaman, Tehran (In Persian).
- Shafi'ee, M.R. (1973). "Poetry Genre and Perian Literature", 96-117 (In Persian).
- Shairi, H.R. (2016). *Semiotics of Literature*, Tarbiat Modares University, Tehran (In Persian).
- Shamisa, S. (2011). *Stylistic of Persian Prose*, 1st edition, Mitra, tehran (In Persian).
- Toosi, K. (2011). *Akhlaghe'e Naseri*, Emend by Mojtaba Minovi and A.R. Heidari, 7th edition, Kharazmi, Tehran (In Persian).
- Van Leeuwen, T. (2016). *Introducing Social Semiotics*, Translated by M. Nobakht, Elmi, Tehran (In Persian).
- Zamanian, A. (2010). "Etiology of moral damages in Iran", Ethics Research Journal, Strategic Research Institute, tehran. 111-136 (In Persian).

